

Tonga

**LAO FAKAANGAANGA KI HONO PULE'I
'O E FETONGI PA'ANGA MULI 2018**

LAO FAKAANGAANGA KI HONO PULE'I 'O E FETONGI PA'ANGA MULI 2018

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA 1 - TALATEU	5
1 Hingoa nounou.....	5
2 'Uhinga'i Lea.....	5
3 Pule'i.....	8

KONGA II – TU'UTU'UNI MO E PULE'I 'O E FETONGI PA'ANGA MULI MO E KOULA	8
4 Ngaue 'i he fetongi pa'anga muli mo e koula.....	8
5 Tauhi, to'o, 'ave pe tuku atu 'o e fetongi pa'anga muli mo e koula.....	9
6 Fetongi pa'anga muli mo e ngaahi fehu'aki 'o e malu'i.....	9
7 Hu atu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue.....	10
8 Ma'u mai mo e fakafoki 'o e fetongi pa'anga muli mo e koula.....	11
9 Faka'ataa mei he ma'u mai mo e fakafoki 'i he ngaahi me'a pau.....	11

KONGA III – TAHA KUO FAKAMAFAI	11
10 Taha kuo fakamafai.....	11
11 Mafai 'o e Pangike Pule ke 'oatu 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he taha kuo fakamafai mo hilifaki 'a e ngaahi tautea fakangaue.....	12
12 Mafai 'o e Pangike Pule ke sivi 'a e taha kuo fakamafai.....	13

KONGA IV – LAISENI	13
13 Tapui 'a hono fakahoko 'o e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli ko e taha kuo fakamafai.....	13
14 Tohi kole ki he laiseni.....	14

15	Ngaahi fiema'u ki ha laiseni.....	14
16	Foaki pe 'ikai tali 'o e laiseni	15
17	Ngaahi totongi.....	15
18	Vaha'ataimi 'o e laiseni.....	16
19	Ngaahi makatu'unga 'o e laiseni	16
20	Fakaha 'o e laiseni.....	16
21	To'o 'o e laiseni.....	16
22	Ke 'oatu 'a e laiseni ki he Pangike Pule.....	18
23	Ola 'o e to'o pe fakafoki 'o e laiseni	18
24	Fakafoki 'o e laiseni	18
25	Fakahaofi 'o e ngaahi totonu mo e ngaahi 'eke.....	19
26	Fakangofua 'o e liliu 'i he hingoa 'o e taha laiseni	19
27	Fakangatangata 'o e pisinisi	19
28	Pulusi 'o e lisi 'o e kau ma'u laiseni	19

KONGA V – MAUMAU LAO MO E NGAahi TAUTEA **20**

29	Ngaahi tautea.....	20
----	--------------------	----

KONGA VI – FAKAHOKO **20**

30	Mafai ke kumi mo puke	20
----	-----------------------------	----

KONGA VII – ME'A KEHE **21**

31	Lau fekau'aki mo e ngaahi tohi ngaue 'i he ngaahi me'a pau.....	21
32	Mafai ke fa'u 'a e ngaahi tu'utu'uni.....	21
33	Fakapekia mo e fakahaofi	22

FAKAMATALA FAKAMAHINO **23**

LAO FAKAANGAANGA KI HONO PULE'I 'O E FETONGI PA'ANGA MULI 2018

**KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KI HONO PULE'I 'O E
FETONGI PA'ANGA MULI MO HONO TOKONI'I 'O E TAUHI 'O E
PA'ANGA MOHE 'A E PULE'ANGA 'I MULI, MO E NGAahi ME'A
FEKAU'AKI MO IA.**

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e
Pule’anga ‘o pehe:

KONGA 1 - TALATEU

1 Hingoa nounou

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ki hono Pule’i ‘o e Fetongi Pa’anga Muli 2018.

2 ‘Uhinga’i Lea

‘I he Lao ni, tuku kehe ka fiema’u ha ‘uhinga kehe ‘i hono tu’unga, -

“taha kuo fakamafai” ‘oku ‘uhinga ki ha taha ‘i he taimi lolotonga ‘oku
fakamafai ‘i he kupu 10(1) ke ngaue ki he koula pe fetongi pa’anga muli pe
ngaahi malu’i muli;

“pangike” ‘oku ‘uhinga ki ha kautaha fakapa’anga ‘oku fakahoko ngaue ‘i he pisinisi fakapangike mo e ngaahi ngaue fakapa’anga kehe ‘o hange ko hono faka’uhinga’i ‘i he Lao ki he Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga;

“poate” ‘oku ‘uhinga ki he poate ‘a e kau talekita ‘o e Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga;

“pa’anga” ‘oku kau ki ai ‘a e pa’anga ‘i he fotunga ‘o e ngaahi silini maka mo e ngaahi pa’anga pepa, pa’anga positale nota, ‘ota positale, moni ‘ota, sieke, talafi, sieke ‘a e kau folau, tohi kuletiti, tohi mo’ua ‘o e fakafetongi mo e tohi palomesi, kaati fakamo’ua pe ngaahi me’angaue tatau kehe pehe, ‘a ia ‘e ngofua ke fanongonongo ‘e he Pangike Pule;

“ofisa kasitomu” ‘oku ‘uhinga ki ha ‘ofisa kuo fakamafai ‘e he Potungaue ‘oku ne tokangaekina ‘a e tute;

“hu atu” ‘oku ‘uhinga ki hono ‘oatu ha ngaahi koloa pe ngaahi ngaue mei Tonga ki ha feitu’u ‘i tu’apule’anga;

“fe’unga mo taau”, ‘i he’ene felave’i mo ha taha, ‘oku ‘uhinga ki he ngaahi tu’unga ‘e ngofua ke tu’utu’uni ‘e he Pangike Pule;

“pa’anga muli” ‘oku ‘uhinga ki ha pa’anga kehe ange mei he pa’anga Tonga;

“fetongi pa’anga muli” ‘oku ‘uhinga ki he fetongi pa’anga muli pea kau ki ai ‘a e, –

- (a) ngaahi fakahu pa’anga, kuletiti mo e ngaahi palanisi ‘e ala totongi ‘i ha fetongi pa’anga muli;
- (b) ngaahi talafi, sieke ‘a e kau folau, tohi kuletiti pe tohi mo’ua ‘o e fakafetongi, ‘oku fakahoko pe toho ‘i he pa’anga Tonga ka ‘oku ala totongi ‘i ha pa’anga muli; mo e
- (c) ngaahi talafi, sieke ‘a e kau folau, tohi kuletiti pe tohi mo’ua ‘o e fakafetongi ‘oku toho ‘e he ngaahi pangike, ngaahi kautaha pe ni’ihi ‘i tu’apule’anga, ka ‘oku ala totongi ‘i he pa’anga Tonga;

“pisinisi ‘o e ngaahi ngaue fetongi pa’anga muli” ‘oku ‘uhinga ki he pisinisi ‘o e ngaue ki he fetongi pa’anga muli mo e koula mo e pisinisi kehe ko ia ‘e ngofua ke tu’utu’uni ‘e he Pangike;

“malu’i mei muli” ‘oku ‘uhinga ki ha malu’i, ‘i he fotunga ‘o e ngaahi ‘inasi, sitoki, ponite, tipenitua (debentures), pe ha me’angaue kehe ‘oku fakahoko pe fakafotunga ‘i he pa’anga muli;

“koula” ‘oku ‘uhinga ki he silini maka koula pe kongokonga koula;

“koloa ‘ikai fe’ave’aki” kuo pau ke kau ki ai ‘a e kelekele, ngaahi monu’ia ‘oku ma’u mei he kelekele, mo e ngaahi me’a ‘oku pipiki ki he kelekele, pe fakama’u tu’uma’u ki ha me’a ‘oku pipiki ki he kelekele;

“hu mai” ‘oku ‘uhinga ki hono ‘omai ‘o e ngaahi koloa pe ngaahi ngaue ki Tonga;

“pa’anga” ‘oku ‘uhinga ki he ngaahi pa’anga pepa mo e pa’anga kehe ‘o ha fonua, pea kau ki ai ‘a e ngaahi pa’anga positale nota, moni ‘ota, tohi palomesi,

tohi mo'ua 'o e fakafetongi mo e ngaahi me'angaue kehe 'oku lava 'o alea'i
'oku ala totongi 'i he pa'anga 'o ha fonua;

“fanongonongo” 'oku 'uhinga ke fanongonongo 'i he Kasete pea ko e lea
“fanongonongo” (notification) kuo pau ke faka'uhinga'i 'o fakatatau ki ai;

“taha” 'oku kau ki ai –

- (a) ha taha taautaha;
- (b) ha kautaha (company);
- (c) ha kautaha (firm);
- (d) ha kautaha 'o ha ni'ihii pe sino 'o e ni'ihii taautaha, tatau ai pe pe kuo
lesisita kautaha pe 'ikai;
- (e) ha taha kehe ange, 'oku 'ikai kau ki ha taha 'o e ngaahi palakalafi
kimu'a; mo
- (f) ha fakafofonga, 'ofisi pe va'a 'oku 'o'ona pe pule'i 'e ha taha 'oku lave
ki ai 'a e palakalafi (e);

“taha nofo 'i Tonga” 'oku 'uhinga –

- (a) ko ha taha 'oku nofo 'i Tonga 'o laka hake 'i he ta'u 'e taha;
- (b) ki ha taha pe sino fakakautaha kuo lesisita pe kuo lesisita kautaha 'i
Tonga;
- (c) ki ha taha kuo laiseni ke fakahoko ha pisinisi 'i Tonga;
- (d) ki ha 'ofisi, va'a pe fakafofonga 'i Tonga 'oku 'o'ona pe pule'i 'e ha taha
nofo 'i tu'apule'anga; pe
- (e) ki ha 'ofisi, va'a pe fakafofonga 'i Tu'apule'anga 'oku 'o'ona pe pule'i
'e ha taha 'oku nofo 'i Tonga;

“taha nofo 'i tu'apule'anga” 'oku 'uhinga ki ha taha 'oku 'ikai nofo 'i Tonga;

“tu'utu'uni” 'oku 'uhinga kuo tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni kuo fakahoko
'i he Lao ni;

“fakafoki ki Tonga” 'oku 'uhinga ki hono 'omai ki Tonga 'a e koula pe fetongi
pa'anga muli kuo ma'u pea –

- (a) ko hono fakatau atu 'o e koula pe fetongi pa'anga muli ko ia ki ha taha
kuo fakamafai 'i Tonga 'o fetongi 'aki 'a e pa'anga Tonga; pe
- (b) ko hono tauhi 'o e pa'anga kuo ma'u 'i ha 'akauni 'i Tonga ki he tu'unga
kuo fanongonongo 'e he Pangike Pule, pea kau ki ai 'a e ngaue'aki 'o e
pa'anga kuo ma'u ki hono totongi 'o ha mo'ua (debt) pe mo'ua (liability)
'oku fakafotunga 'i he fetongi pa'anga muli pea ko e lea **“fakafoki”** kuo
pau ke ngaue'aki 'o fakatau ki ai;

“Pangike Pule” 'oku 'uhinga ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga kuo
fokotu'u 'i he Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga;

“malu'i” 'oku 'uhinga ki he ngaahi 'inasi, sitoki, ponite, tipenitua (debentures)
mo ha me'angaue kehe;

“**ngaue**” ‘oku ‘uhinga ki he ngaue ‘o ha natula ‘a ia ‘oku ‘ata ki he ni’ihi te nau ala ngaue’aki pea kau ki ai ‘a hono ‘oatu ‘o e ngaahi founa no ‘o fekau’aki mo e takimamata, ngaue fakapangike, fakapa’anga, malu’i, tokoni fakafalemahaki, tokoni fakalao, ‘api, fefononga’aki, ngaue ngaohi, ‘oatu ‘o e ‘uhila mo e ivi kehe, nofo totongi (boarding) pe nofo totongi (lodging) pe fakatou’osi, fakafiefia (entertainment), fakafiefia (amusement) pe fakahoko ‘o e ngaahi ongoongo pe fakamatala kehe;

“**ma’u mafai tukuhau**” ‘oku ‘uhinga ki ha ‘ofisa kuo fakamafai ‘e he Potungaue ‘oku ne tokangaekina ‘a e tanaki pa’anga hu mai;

“**pa’anga Tonga**” ‘oku ‘uhinga ki he pa’anga ‘i he pa’anga Tonga; mo e

“**tuku atu**” ‘oku ‘uhinga ki he fakatau atu, fakatau mai, fakafetongi, mokisi, palomesi, me’a’ofa, no pe ha toe founa kehe ‘o e tuku atu ‘o e totonu, taha ‘o’ona, taha ‘oku ne ma’u pe taha ‘oku ne ngaue’aki.

3 Pule’i

Kuo pau ke tokangaekina ‘e he Pangike Pule ‘a hono pule’i, fakamalohia, fakahoko (carrying out), mo e fakahoko (giving effect), ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e Lao ni pea kuo pau ke ngaue’aki, tuku atu, pea fakahoko ‘o fakafofonga’i ‘a e Pangike Pule, ‘a e ngaahi mafai, ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafa kuo ‘oatu ki ai ‘i he Lao ni.

KONGA II – TU’UTU’UNI MO E PULE’I ‘O E FETONGI PA’ANGA MULI MO E KOULA

4 Ngaue ‘i he fetongi pa’anga muli mo e koula

- (1) Tukukehe ‘o ka tu’utu’uni kehe ‘i he Lao ni, ko e ngaahi tu’utu’uni (rules) pe ngaahi tu’utu’uni (directives) kuo fa’u ‘i ai, pe ‘aki ‘a e fakangofua fakalukufua pe makehe ‘a e Pangike Pule, kuo pau ‘e ‘ikai ha taha te ne –
 - (a) ngaue ki he pe tuku atu ha koula, fetongi pa’anga muli pe malu’i mei muli ki ha taha ‘oku ‘ikai ko ha taha kuo fakamafai;
 - (b) fakahoko ha totongi ki he pe ma’ae kuletiti ‘a ha taha nofo ‘i tu’apule’anga ‘i ha founa ‘o kehe ange mei he fou ‘i ha taha kuo fakamafai;
 - (c) ma’u mai ‘o kehe ange mei ha taha kuo fakamafai, ha totongi na’e tu’utu’uni pe fakafofonga’i ha taha ‘oku nofo ‘i tu’apule’anga ‘i ha founa; pe
 - (d) kau ki ha fehu’aki fakapa’anga ‘i Tonga ko e totongi ‘o e pe fekau’aki mo hono ma’u mai pe fakatupu pe tuku atu ‘o ha totonu ke ma’u mai, ‘e ha taha ha koloa ‘i tu’apule’anga.

- (2) 'E ngofua ke 'oatu 'a e fakangofua 'a e Pangike Pule 'i he kupusi'i (1) ki ha ni'ihi kuo fakamafai.

5 Tauhi, to'o, 'ave pe tuku atu 'o e fetongi pa'anga muli mo e koula

Tukukehe 'o ka tu'utu'uni kehe 'i he Lao ni, kuo pau 'e 'ikai ha taha nofo 'i Tonga te ne ma'u mai, tauhi, to'o, 'o'ona, ma'u pe tuku atu ha koula, fetongi pa'anga muli, malu'i mei muli pe ha koloa 'ikai lava fe'ave'aki 'oku tu'u 'i tu'apule'anga.

6 Fetongi pa'anga muli mo e ngaahi fehu'aki 'o e malu'i

- (1) Fakatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu-si'i (2) 'e ngofua ki ha taha ke fakatau atu pe fakatau mai 'a e fetongi pa'anga muli ki he pe mei ha taha kuo fakamafai ki ha ngaahi fehu'aki fetongi pa'anga muli.
- (2) 'E ngofua ki he Pangike Pule, ke tu'utu'uni –
- (a) ha kalasi pe ngaahi kalasi 'o e ngaahi fehu'aki 'a ia 'oku fakangofua;
 - (b) 'a e ngata'anga 'a ia kuo pau ke tali ai 'a e fetongi pa'anga muli ki he ngaahi fehu'aki ko ia;
 - (c) 'a e ngata'anga 'i he ngaahi tu'unga fakangatangata (spread) 'o e tu'unga fetongi pa'anga kuo 'oatu 'e ha taha kuo fakamafai;
 - (d) 'aki 'a e tu'utu'uni, ke tapui, fakangatangata pe pule'i 'a e ngaahi me'a ko eni –
 - (i) tuku atu pe 'oatu ha malu'i mei muli 'e ha taha 'oku nofo 'i Tonga;
 - (ii) tuku atu pe 'oatu ha malu'i 'i Tonga 'e ha taha 'oku nofo 'i tu'apule'anga;
 - (iii) tuku atu pe 'oatu ha malu'i pe malu'i mei muli 'e ha va'a, 'ofisi pe kautaha 'i Tonga 'o ha taha nofo 'i tu'apule'anga;
 - (iv) ha no mai pe no atu 'i he pa'anga muli 'i ha founa pe pe 'i ha hingoa 'e ui 'aki;
 - (v) ha no mai pe no atu 'i ha pa'anga 'i ha founa pe pe 'i ha hingoa 'e ui 'aki 'i he vaha'a 'o ha taha nofo 'i Tonga mo ha taha nofo 'i tu'apule'anga;
 - (vi) ngaahi fakahu pa'anga 'i he vaha'a 'o ha taha nofo 'i Tonga mo ha taha nofo 'i tu'apule'anga;
 - (vii) hu atu, hu mai pe ma'u 'o ha pa'anga;
 - (viii) tuku atu 'o ha koloa 'ikai fe'ave'aki 'i tu'apule'anga, kehe ange mei ha lisi 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e nima, 'e ha taha nofo 'i tu'apule'anga;

- (ix) ma'u mai pe tuku atu 'o e koloa 'ikai fe'ave'aki 'i Tonga, kehe ange mei ha lisi 'ikai lahi hake 'i he ta'u 'e nima, 'e ha taha nofo 'i tu'apule'anga;
 - (x) 'oatu 'o ha malu'i (guarantee) pe malu'i (surety) 'o fekau'aki mo ha mo'ua (debt), fatongia pe mo'ua (liability) kehe kuo hoko –
 - (A) ki ha taha 'oku nofo 'i Tonga pea mo'ua ki ha taha nofo 'i tu'apule'anga; pe
 - (B) ki ha taha 'oku nofo 'i tu'apule'anga; mo e
 - (xi) ngaahi totongi ke hilifaki ki he ngaahi fehu'aki fetongi pa'anga muli.
- (3) 'E ngofua ki ha taha 'oku nofo 'i Tonga ke tauhi, 'o'ona, tuku atu pe 'inivesi 'i he koula, pa'anga muli, malu'i mei muli pe ha koloa 'ikai fe'ave'aki 'oku tu'u 'i tu'apule'anga kapau ko e koula, pa'anga, malu'i pe koloa kuo ma'u mai ko ia, na'e tauhi pe 'o'ona 'e he taha ko ia 'i he taimi na'e nofo ai 'i tu'apule'anga pe ma'u 'i he tukufakaholo mei ha taha na'e nofo 'i tu'apule'anga.
- (4) 'E ngofua ki ha taha 'oku nofo 'i tu'apule'anga ke tauhi, 'o'ona, tuku atu pe 'inivesi 'i he koula, pa'anga Tonga, malu'i pe ha koloa 'ikai fe'ave'aki 'oku tu'u 'i Tonga kapau ko e koula, pa'anga, malu'i pe koloa ko ia na'e ma'u mai, tauhi pe 'o'ona 'e he taha ko ia 'i he taimi na'e nofo ai 'i Tonga pe ma'u 'i he tukufakaholo mei ha taha na'e nofo 'i Tonga.
- (5) 'E ngofua ki he Pangike Pule, 'o 'ikai uesia 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni, 'aki ha tu'utu'uni, ke tapui, fakangatangata, pe pule'i 'a e fokotu'u 'i Tonga 'o ha va'a, 'ofisi pe ha feitu'u pisinisi kehe 'e ha taha nofo 'i tu'apule'anga, ki hono fakahoko 'o ha ngaue felave'i mo e va'a, 'ofisi pe feitu'u pisinisi kehe ko ia.

7 Hu atu 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue

- (1) Kuo pau ki he taha hu atu kotoa ke –
- (a) 'oatu ki he Pangike Pule pe ki ha ma'u mafai pehe ha fakapapau 'i he foomu pea 'i he natula 'e ngofua ke fakamahino pau, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala mo'oni mo totonu mahu'inga, kau ki ai 'a e lahi 'oku ne fakafofonga'i 'a e kakato 'o e mahu'inga hu atu pe, kapau ko e mahu'inga kakato 'o e hu atu 'o e ngaahi koloa 'oku 'ikai lava fakapapau'i 'i he taimi 'o e hu atu, 'a e mahu'inga 'a ia, 'i he fakakaukau'i 'e he taha hu atu 'a e ngaahi makatu'unga fakamaketi 'oku pule, 'oku 'amanaki ke ma'u 'i he fakatau atu 'o e ngaahi koloa 'i ha maketi 'i tu'apule'anga;
 - (b) 'oatu ki he Pangike Pule 'a e fakamatala kehe 'a ia 'e ngofua ke fiema'u 'e he Pangike Pule ki he taumu'a ko hono fakapapau'i 'a e ma'u mai 'o e pa'anga mei he hu atu 'e he taha hu atu ko ia.
- (2) 'E ngofua ki he Pangike Pule, koe'uhi ko e taumu'a ko hono fakapapau'i 'o e mahu'inga kakato 'o e hu atu 'o e ngaahi koloa pe mahu'inga 'e holo 'aki ko ia

‘o e ngaahi koloa ‘e tu’utu’uni ‘e he Pangike Pule, ‘i hono fakakaukau’i ‘o e ngaahi tu’unga fakamaketi ‘oku pule, ‘oku ma’u ‘o ‘ikai ha toloi, ke fekau ha taha hu atu ke fai pau ki he ngaahi fiema’u ko ia ‘oku pehe ‘oku taau.

- (3) Kuo pau ki he taha hu atu kotoa ‘o e ngaahi ngaue ke ‘oatu ki he Pangike Pule pe kau ma’u mafai kehe pehe ha fakapapau ‘i he foomu pea ‘i he founga ‘e ngofua ke fakamahino pau, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala mahu’inga ‘oku mo’oni mo totonu ‘o felave’i mo e totongi ‘o e ngaahi ngaue ko ia.

8 Ma’u mai mo e fakafoki ‘o e fetongi pa’anga muli mo e koula

Tukukehe ‘o ka tu’utu’uni kehe ‘i he Lao ni, kapau ko e mahu’inga ‘o e koula pe fetongi pa’anga muli kuo taimi ke totongi pe kuo tatanaki ki ha taha ‘oku nofo ‘i Tonga, kuo pau ki he taha ko ia ke fakahoko ‘a e ngaahi founga fakapotopoto kotoa ke ma’u mai mo fakafoki ki Tonga ‘a e koula pe fetongi pa’anga muli ko ia ‘i loto ‘i he vaha’ataimi ko ia pea ‘i he founga ko ia ‘e ngofua ke fakamahino pau ‘e he Pangike Pule.

9 Faka’ataa mei he ma’u mai mo e fakafoki ‘i he ngaahi me’a pau

Kuo pau ‘e ‘ikai ngaue’aki ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘o e kupu 5 mo e 8 ki he ngaahi me’a ko eni, ‘a ia ko e –

- (a) ma’u ‘e ha taha ‘a e koula, fetongi pa’anga muli ‘o a’u ki he fakangatangata ko ia ‘e ngofua ke tu’utu’uni ‘e he Pangike Pule;
- (b) tauhi pe ngaue’i ‘e he taha ko ia ha ‘akauni fetongi pa’anga muli ‘o a’u ki he fakangatangata ko ia ‘e ngofua ke tu’utu’uni ‘e he Pangike Pule; mo e
- (c) tauhi ‘e ha taha nofo ‘i Tonga ha koula pe fetongi pa’anga muli ‘o a’u ki he fakangatangata ko ia ‘e ngofua ke tu’utu’uni ‘e he Pangike Pule.

KONGA III – TAHA KUO FAKAMAFAI

10 Taha kuo fakamafai

- (1) ‘E ngofua ki he Pangike Pule, ‘i ha tohi kole kuo fakahoko ki ai, ke fakamafai ha taha ke ‘iloa ko e taha kuo fakamafai ke ngaue ‘i he koula, fetongi pa’anga muli pe ‘i he ngaahi malu’i mei muli, ko ha taha ngaue kuo fakamafai, taha fetongi pa’anga pe ‘i ha natula kehe ‘oku pehe ‘oku taau.
- (2) Kuo pau ki ha taha kuo fakamafai, ‘i he kotoa ‘o ‘ene ngaahi ngaue ‘i he koula, fetongi pa’anga muli pe malu’i mei muli, ke faipau ki he ngaahi tu’utu’uni pe ngaahi fekau fakalukufua pe makehe ko ia ‘e ngofua ki he Pangike Pule, mei he taimi ki he taimi, ‘oku taau ke ‘oatu, pea, tukukehe ‘aki ‘a e fakangofua kimu’a ‘a e Pangike Pule, kuo pau ‘e ‘ikai ha taha kuo fakamafai ‘e kau ki ha

fehu'aki 'oku kau ai ha koula, fetongi pa'anga muli pe malu'i mei muli 'a ia 'oku 'ikai fakatatau ki he ngaahi tu'unga 'o hono fakamafai 'i he kupu ni.

- (3) Kuo pau ki ha taha kuo fakamafai, kimu'a 'i hono fakahoko ha fehu'aki 'i he koula pe fetongi pa'anga muli 'o fakafofonga'i ha taha, ke fiema'u 'a e taha ko ia ke fakahoko ha fakapapau pea 'oatu 'a e fakamatala ko ia 'e ala fakafiemalie fakapotopoto kiate ia ko e fehu'aki 'e 'ikai kau ai pea 'oku 'ikai fa'u ki he taumu'a 'o ha maumau'i pe 'ikai fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni pe ko ha tu'utu'uni (rule), tu'utu'uni (directive), fanongonongo, tu'utu'uni (direction) pe fekau kuo fakahoko 'i ai, pea kapau ko e taha ko ia 'oku fakafisi ke faipau ki ha fiema'u pehe pe fakahoko pe 'a e faipau 'oku 'ikai fakafiemalie ki ai, kuo pau ki he taha kuo fakamafai ke fakafisi 'i he tohi ke fakahoko 'a e fehu'aki pea kuo pau, kapau 'oku 'i ai ha'ane 'uhinga ke tui 'oku fakakaukau 'a e taha ke maumau'i pe 'ikai fakahoko 'a e Lao 'o hange ko e lave ki ai 'i mu'a, ke lipooti ia ki he Pangike Pule.
- (4) Kuo pau ke lau ha taha, kehe ange mei he taha kuo fakamafai, 'a ia kuo ne ma'u mai pe fakatau mai ha koula pe fetongi pa'anga muli ki ha taumu'a 'oku ha 'i he fakapapau kuo ne fakahoko ki he taha kuo fakamafai 'i he kupu-si'i (3) pea 'oku 'ikai ke ne ngaue'aki ia ki he taumu'a ko ia pe 'ikai tuku atu ia ki he taha kuo fakamafai 'i loto 'i he vaha'ataimi kuo fakamahino pau pe kuo ne ngaue'aki 'a e koula pe fetongi pa'anga muli kuo ma'u mai pe fakatau mai ko ia ki ha ta'umu'a kehe 'a ia ko e fakatau mai pe ma'u mai 'o e koula pe fetongi pa'anga muli 'oku 'ikai fakangofua 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao pe ngaahi tu'utu'uni (rules) pe ngaahi tu'utu'uni (directives) pe ngaahi tu'utu'uni (direction) pe fekau kuo fakahoko 'i ai, kuo ne fakahoko 'a e maumau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao koe'uhi ko e taumu'a 'o e kupu ni.

Ka kuo pau 'e 'ikai ha fakamafai pehe 'e fakafoki kae 'oua kuo 'oatu ki he taha kuo fakamafai ha faingamalie fakapotopoto ke fakahoko ha fakamatala ki he me'a ko ia.

11 Mafai 'o e Pangike Pule ke 'oatu 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he taha kuo fakamafai mo hilifaki 'a e ngaahi tautea fakangaue

- (1) 'E ngofua ki he Pangike Pule, koe'uhi ko e taumu'a ko hono fakahoko 'o e faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni pea mo ha ngaahi tu'utu'uni (rule), ngaahi tu'utu'uni (directive), fanongonongo, pe ngaahi tu'utu'uni (direction) kuo fakahoko 'i ai, ke 'oatu ki he taha kuo fakamafai ha tu'utu'uni 'o fekau'aki mo e fakahoko 'o e totongi pe ko e fakahoko pe ta'ofi mei hono fakahoko ha ngaue felave'i mo e koula pe fetongi pa'anga muli pe malu'i mei muli.
- (2) 'E ngofua ki he Pangike Pule, koe'uhi ko e taumu'a 'o hono fakapapau'i 'o e faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni pe ko ha ngaahi tu'utu'uni (rule), ngaahi tu'utu'uni (directive), fanongonongo, ngaahi tu'utu'uni (direction) pe fekau kuo fakahoko 'i ai, ke tu'utu'uni ki ha taha kuo fakamafai ke 'omai 'a e fakamatala ko ia, 'i ha founga, 'oku pehe 'oku fe'unga.

- (3) 'E ngofua ki he Pangike Pule, kapau 'oku maumau'i 'e ha taha kuo fakamafai ha tu'utu'uni kuo 'oatu 'e he Pangike Pule 'i he Lao ni pe 'ikai ke faile ha fakamatala pa'anga 'o hange ko hono tu'utu'uni 'e he Pangike Pule, hili hono 'oange ha faingamalie fakapotopoto ke 'i ai ha'ane fakamatala, ke hilifaki ki he taha kuo fakamafai ha tautea fakangaue 'a ia 'e 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 pea kapau ko e maumau 'oku hokohoko atu 'e toe tautea tanaki atu 'o 'ikai lahi hake 'i he \$2,000 ki he 'aho kotoa lolotonga 'a e hoko atu 'a e maumau lao ko ia.

12 Mafai 'o e Pangike Pule ke sivi 'a e taha kuo fakamafai

- (1) 'E ngofua ki he Pangike Pule, 'i ha taimi pe, ke fakatupu hono fakahoko ha sivi, 'e ha 'ofisa 'o e Pangike Pule kuo fakamafai makehe 'i he tohi 'e he Pangike Pule, 'o e pisinisi 'a ha taha kuo fakamafai 'a ia 'e ala ha ki ai 'e fiema'u pe taau ki he taumu'a ko hono –
- (a) fakapapau'i 'o e tonu 'a ha fakamatala (statement), fakamatala (information) pe ngaahi fakaikiiki kuo 'oatu ki he Pangike Pule;
- (b) ma'u mai ha fakamatala pe ngaahi fakaikiiki 'a ia kuo 'ikai 'oatu 'e he taha kuo fakamafai ko ia hili hano fiema'u ke fakahoko pehe; pe
- (c) fakahoko 'a e faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni pe ko ha ngaahi tu'utu'uni (rules), ngaahi tu'utu'uni (directives), ngaahi tu'utu'uni (directions) pe ngaahi fekau kuo fakahoko 'i ai.
- (2) Kuo pau ko e fatongia 'o e taha kuo fakamafai kotoa, pea kapau ko e taha ko ia ko ha kautaha (company) pe ko ha kautaha (firm), talekita kotoa, hoa ngaue pe 'ofisa kehe 'o e kautaha (company) pe kautaha (firm), 'o hange ko 'ene hoko, ke 'oatu ki ha 'ofisa 'oku ne fakahoko 'a e sivi 'i he kupu-si'i (1), 'a e ngaahi tohi, 'akauni mo e ngaahi tohi ngaue kehe ko ia 'oku ne tauhi pe mafai ki ai pea 'oatu ha fakamatala (statement) pe fakamatala (information) 'oku felave'i mo e ngaahi ngaue 'a e taha, kautaha (company) pe kautaha (firm) ko ia 'a ia 'e ala fiema'u 'e he 'ofisa 'i loto 'i ha taimi pe 'i ha founga 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e ha 'ofisa pehe.

KONGA IV – LAISENI

13 Tapui 'a hono fakahoko 'o e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli ko e taha kuo fakamafai

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ha taha 'e hoko ko ha taha kuo fakamafai 'oku 'ikai ha'ane laiseni kuo foaki 'i he Lao ni.
- (2) 'E ngofua ki he Pangike Pule ke tu'utu'uni 'a e ngaahi kalasi, fa'ahinga pe ngaahi fakamatala kehekehe 'o e laiseni 'o fekau'aki mo e ngaue 'i he fetongi pa'anga muli mo e koula.

- (3) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e kupusi'i (1) 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 pe ki he ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e tolu pe fakatou'osi.

14 Tohi kole ki he laiseni

- (1) Kuo pau ki he taha kole ke fakahoko 'i he tohi ha tohi kole ki ha laiseni ke hoko ko ha taha kuo fakamafai ki he Pangike Pule –
- (a) 'i he foomu mo e founa ko ia fakataha mo e ngaahi tohi ngaue ko ia 'e ngofua tu'utu'uni 'e he Pangike Pule; pea
- (b) 'aki hono fakahu atu 'o e fakamatala ko ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ha taha 'e tohi kole ki ha laiseni ke hoko ko ha taha kuo fakamafai tukukehe kapau ko ha kautaha.
- (3) 'E ngofua ki he Pangike Pule, 'i he fanongonongo tohi, ke fiema'u 'a e taha kole pe ha taha 'a ia ko e pe 'e hoko ko ha talekita, taha pule pe 'ofisa pule ngaue 'o e taha kole ke 'oatu ha fakamatala pe ngaahi tohi ngaue fakalahi.
- (4) Kuo pau ke lau ha tohi kole kuo fakafoki pea kuo pau 'e 'ikai toe hoko atu 'a e ngaue ki ai, kapau 'oku 'ikai 'oatu 'e he taha kole, hono kau talekita, taha pule pe 'ofisa pule ngaue, 'o hange ko 'ene hoko, ha fakamatala pe tohi ngaue fakalahi 'oku fiema'u 'i he kupusi'i (3) 'i loto 'i he vaha'ataimi kuo fakamahino pau 'i he fanongonongo tohi pe ha vaha'ataimi fakalahi kuo foaki 'e he Pangike Pule, kae 'ikai uesia 'a e totonu 'a e taha kole ke fakahoko ha tohi kole fo'ou.

15 Ngaahi fiema'u ki ha laiseni

- (1) Kuo pau ki he taha kole ki ha laiseni ke hoko ko ha taha kuo fakamafai ke faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni –
- (a) ko e taha kotoa pe ko e, pe 'e hoko, ko ha taha ma'u 'inasi mahu'inga, talekita, taha pule, 'ofisa pule ngaue, pe pule ngaue 'o e taha kole kuo ne fakakakato 'a e fiema'u si'isi'i taha 'o e taha "fe'unga mo taau" 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule;
- (b) 'oku 'i ai 'a e palani pisinisi lelei 'a e taha kole;
- (c) 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u pule'i totonu, lelei mo fe'unga, ngaahi me'angaue pule'i fakaloto ngaue mo e ngaahi founa ngaue 'a e taha kole ke pule'i 'a e ngaahi ngaue 'a e pisinisi 'oku 'amanaki fokotu'u;
- (d) 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'angaue pule'i totonu, lelei mo fe'unga fakaloto ngaue mo e ngaahi polokalama faipau 'a e taha kole ke faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kaka mo e Ngaahi Koloa 'oku Ma'u Mei Ha Hia 2000 mo e ngaahi

- fatongia fakalao kehe 'a ia 'oku ngaue'aki ki he pe kuo pau ke ngaue'aki ki he taha kole;
- (e) 'oku ma'u 'e he taha kole 'a e ivi fakapa'anga ke feau 'a e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule;
 - (f) 'oku mo'oni pea tonu 'a e fakamatala mo e ngaahi tohi ngaue 'oku 'oatu 'e he taha kole ki he Pangike Pule; pea
 - (g) kuo fakakakato 'e he taha kole 'a e ngaahi fiema'u kehe 'a ia 'oku fiema'u ke pule'i 'aki 'a e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli 'a ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule.
- (2) Kuo pau ki he Pangike Pule ke ma'u 'a e mafai kakato ke fakapapau'i pe 'oku faipau ha taha kole ki he ngaahi fiema'u 'i he kupusi'i (1).
- (3) Kuo pau ki he Pangike Pule, 'i hono fakakaukau'i 'o e tohi kole ki ha laiseni 'i he kupu 14 ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni –
- (a) ha me'a felave'i mo ha taha 'a ia 'oku pe 'e fakangaue'i 'e he, pe fengau'e'aki mo e, taha kole koe'uhi ko e taumu'a 'o e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli 'a e taha kole;
 - (b) ha me'a felave'i mo ha kautaha felave'i pe fekau'aki pe ki ha taha ma'u 'inasi mahu'inga, talekita, taha pule pe 'ofisa pule ngaue 'o e taha kole;
 - (c) ha fakamatala felave'i mo e taha kole 'oku tauhi 'e he Pangike Pule 'o tatau ai pe pe na'e 'oatu 'e he taha kole pe 'ikai; pea
 - (d) kapau 'e 'aonga 'a e foaki 'o e laiseni ki he lelei fakafonua mo faka'ekonomika 'a e Pule'anga.

16 Foaki pe 'ikai tali 'o e laiseni

- (1) 'E ngofua ki he Pangike Pule, hili hono fakakaukau'i 'o e tohi kole ki ha laiseni 'i he kupu 14 pea 'i he'ene fiemalie kuo faipau ki he kotoa 'o e ngaahi fiema'u 'i he kupu 15(1) pea kuo fakakau mo e kotoa 'o e ngaahi me'a 'i he kupu 15(3), ke foaki ha laiseni pe 'ikai ke foaki 'a e laiseni.
- (2) 'E ngofua ki he Pangike Pule ke hilifaki 'a e ngaahi makatu'unga 'oku ne pehe 'oku taau ki hono foaki 'o ha laiseni.
- (3) Ko ha taha laiseni 'oku 'ikai faipau ki ha makatu'unga kuo hilifaki 'i he kupusi'i (2) 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau, ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 pe ki he ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e tolu pe fakatou'osi.

17 Ngaahi totongi

- (1) Kuo pau ki ha taha laiseni ke totongi ki he Pangike Pule –
- (a) ha totongi ki ha tohi kole ki ha laiseni;

- (b) ha totongi laiseni fakata'u; mo e
 - (c) ngaahi totongi kehe ko ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule 'o felave'i mo 'ene pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli, 'i he mahu'inga pea 'i ha founa 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule.
- (2) Kuo pau ke 'ikai fakafoki atu 'e he Pangike Pule ha totongi tohi kole pe ha totongi kehe kuo totongi 'i he kupusi'i (1) ki ha taha kapau 'e to'o ha laiseni 'e he Pangike Pule, pe fakafoki (surrendered) ki he Pangike Pule.

18 Vaha'ataimi 'o e laiseni

Neongo 'a e kupu 21, kuo pau ke kei 'aonga ha laiseni kae 'oua kuo to'o 'i he Lao ni.

19 Ngaahi makatu'unga 'o e laiseni

- (1) Neongo ha ngaahi tu'utu'uni kehe 'o e Lao ni, 'e ngofua ki he Pangike Pule, 'i ha taimi pe ke –
- (a) fakatonutonu pe kaniseli ha makatu'unga kuo hilifaki 'i he Lao ni; pe
 - (b) hilifaki ha fakangatangata ki ha makatu'unga kuo hilifaki 'i he Lao ni koe'uhi ke 'osi hono 'aonga 'i ha 'aho kuo fakamahino pau.
- (2) Neongo ha ngaahi tu'utu'uni kehe 'i he Lao ni, 'e ngofua ki he Pangike Pule, 'i ha taimi pe, ke hilifaki ha ngaahi makatu'unga fo'ou ki ha laiseni.
- (3) Ko ha taha laiseni 'oku 'ikai ke faipau ki ha makatu'unga kuo hilifaki 'i he kupusi'i (2) 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 pe ki he ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e tolu pe fakatou'osi.

20 Fakaha 'o e laiseni

- (1) Kuo pau ki he taha ma'u laiseni kotoa ke fakaha 'i ha feitu'u mahino –
- (a) 'a 'ene laiseni 'i hono feitu'u pisinisi tefito; mo e
 - (b) 'a e tatau 'o 'ene laiseni 'i hono ngaahi 'ofisi kehe taki taha.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ngaue'aki 'a e kupusi'i (1) ki ha feitu'u ngaue faka'elekitulonika.
- (3) Ko ha taha ma'u laiseni 'oku ne maumau'i 'a e kupusi'i (1) 'oku ne fakahoko 'a e hia.

21 To'o 'o e laiseni

- (1) 'E ngofua ki he Pangike Pule ke to'o ha laiseni kapau 'oku fiemalie –

- (a) kuo fakahalaia'i 'a e taha ma'u laiseni, ko 'ene 'ofisa pule ngaue, pe taha 'o 'ene kau ma'u 'inasi, kau pule, talekita pe pule ngaue, 'i he Lao ni, Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha Faka-Pa'anga 2004, pe ha lao kehe kuo tohi 'oku pule'i 'e he Pangike Pule pe Lao ki he Ngaahi Kautaha 1995 pe ko ha hia 'oku kau ki ai 'a e kaka, faihala, ta'efaitotonu pe ha ngaahi hia kehe 'o e natula tatau;
 - (b) 'oku 'ikai ke faipau 'a e taha pule 'o e taha ma'u laiseni ki he fiema'u si'isi'i taha 'o e taha "fe'unga mo taau";
 - (c) kuo veteki 'a e taha ma'u laiseni pe kuo tamate'i pe kuo movete kehe ange;
 - (d) 'oku maumau'i pe kuo maumau'i 'e he taha ma'u laiseni ha tu'utu'uni 'o e Lao;
 - (e) kuo maumau'i 'e he taha ma'u laiseni ha taha 'o e ngaahi makatu'unga 'o 'ene laiseni;
 - (f) kuo 'ikai ke toe fakahoko 'e he taha ma'u laiseni 'a e pisinisi 'o e ngaahi ngaue ki he fetongi pa'anga muli 'a ia na'e laiseni ki ai 'i ha vaha'ataimi hokohoko ko e mahina 'e ono, pe ki ha vaha'ataimi ko hono fakataha'i ko e mahina 'e hiva lolotonga ha vaha'ataimi hokohoko ko e mahina 'e taha ua;
 - (g) kuo fakahoko 'e he taha ma'u laiseni ha ngaahi ngaue 'ikai malu mo fakapotopoto; pe
 - (h) 'oku maumau'i pe kuo maumau'i 'e he taha ma'u laiseni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki he Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kaka mo e Ngaahi Koloa Ma'u Mei he Hia 2000.
- (2) Kuo pau ki he Pangike Pule ke 'oatu ki he taha ma'u laiseni ha fanongonongo tohi 'o fakaha 'a e teu to'o mo e ngaahi makatu'unga ki he to'o, kapau 'oku teu ke to'o 'e he Pangike Pule ha laiseni.
 - (3) Kuo pau ke 'oatu ki he taha ma'u laiseni ha faingamalie ke fakahoko ha fokotu'u tohi ki he Pangike Pule 'i loto 'i he 'aho 'e taha fa mei he 'aho 'o e fanongonongo tohi 'i he kupusi'i (2).
 - (4) Kuo pau ki he Pangike Pule ke to'o ha laiseni 'i he fanongonongo tohi, kapau 'oku 'ikai ma'u 'e he Pangike Pule ha fokotu'u tohi 'i loto 'i he vaha'ataimi kuo fakamahino pau 'i he kupusi'i (3).
 - (5) Kuo pau ki he Pangike Pule, kapau kuo ma'u ha fokotu'u tohi, hili hono fakakaukau'i 'o e fokotu'u, ke 'oatu ki he taha ma'u laiseni 'a e fanongonongo tohi 'o 'ene tu'utu'uni 'i loto 'i he 'aho 'e 7 mei hono ma'u 'o e fokotu'u tohi.
 - (6) Kuo pau ke kamata ngaue'aki 'i he taimi pe ko ia pe 'i he 'aho 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule 'i he fanongonongo tohi, ha to'o 'i he kupusi'i (4), pe ko ha tu'utu'uni ke to'o 'a e laiseni 'i he kupusi'i (5).

- (7) Kapau 'oku tu'utu'uni 'a e Pangike Pule ke 'oua 'e to'o ha laiseni 'i he kupusi'i (5), 'e ngofua ki he Pangike Pule ke hilifaki ha ngaahi makatu'unga ki he taha laiseni 'a ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'i he fanongonongo tohi kuo 'oatu 'i he kupusi'i ko ia.
- (8) 'E ngofua koe'uhi ke fiemalie 'a e Pangike Pule kuo maumau'i 'a e palakalafi (1)(d), (e) pe (h) 'e ha taha laiseni ke ma'u ia 'o tatau ai pe pe 'oku faka'ilo 'a e taha laiseni ki he maumau ko ia.

22 Ke 'oatu 'a e laiseni ki he Pangike Pule

- (1) Kuo pau ki he taha laiseni ke 'oatu 'a e laiseni ki he Pangike Pule 'i lotu 'i he 'aho 'e taha fa mei he 'aho 'oku kamata ngaue'aki ai 'a e to'o 'o e laiseni 'i he kupu 21(6), 'o hange ko 'ene hoko.
- (2) Ko ha taha laiseni 'oku ne maumau'i 'a e kupusi'i (1) 'oku ne fakahoko 'a e hia.

23 Ola 'o e to'o pe fakafoki 'o e laiseni

- (1) Kuo pau ki ha taha laiseni, 'i he taimi pe ko ia pe 'i lotu 'i he vaha'ataimi ko ia 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Pangike Pule, ke ta'ofi 'a hono fakahoko 'o e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli 'a ia na'e foaki ai 'a e laiseni kapau –
 - (a) kuo kamata ngaue'aki 'a e to'o 'o e laiseni 'i he kupu 21(6); pe
 - (b) kuo kamata ngaue'aki 'a e fakafoki 'o e laiseni 'i he kupu 24.
- (2) Ko ha taha laiseni 'oku ne maumau'i 'a e kupusi'i (1) 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$200,000 pe ki he ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e hongofulu pe fakatou'osi.
- (3) Kuo pau ke 'ikai ha taha laiseni kuo to'o 'ene laiseni 'i he Lao ni te ne 'eke ha me'a ki he Pangike Pule pe 'i ai ha'ane totonu ke totongi huhu'i ki ai 'e he Pangike Pule ki ha maumau pe mole kuo hoko ki he pe fakatupu ki he taha laiseni 'e he to'o ko ia 'o e laiseni.

24 Fakafoki 'o e laiseni

- (1) Kuo pau ki ha taha laiseni 'oku ne fakakaukau ke fakafoki 'ene laiseni ke 'oatu ki he Pangike Pule 'a e fanongonongo tohi 'o fakaha ki he Pangike Pule fekau'aki mo e fakakaukau ke fakafoki 'a e laiseni, ngaahi 'uhinga ki he fakafoki mo e 'aho 'a ia 'e kamata ngaue'aki ai 'a e fakafoki.
- (2) Kuo pau ki he taha laiseni ke 'oatu 'a e laiseni ki he Pangike Pule 'i lotu 'i he 'aho 'e 14 mei he 'aho 'a ia 'e kamata ngaue'aki ai 'a e fakafoki.

25 Fakahaofi 'o e ngaahi totonu mo e ngaahi 'eke

Kuo pau 'e 'ikai hoko ha to'o pe fakafoki 'o ha laiseni 'i he Lao ni ke –

- (a) uesia ha aleapau, fehu'aki pe fokotu'utu'u 'oku felave'i mo e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli, 'o hange ko 'ene hoko, 'oku kau ki ai ha –
 - (i) taha kimu'a 'i he to'o pe fakafoki 'o e laiseni; pe
 - (ii) taha laiseni kimu'a 'i he to'o pe fakafoki ko ia 'o e laiseni, 'o hange ko 'ene hoko; pe
- (b) uesia ha totonu, 'eke, fatongia pe mo'ua kuo hoko koe'uhi ko e aleapau, fehu'aki pe fokotu'utu'u ko ia.

26 Fakangofua 'o e liliu 'i he hingoa 'o e taha laiseni

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ha taha laiseni te ne liliu hono hingoa ta'e tomu'a ma'u ha fakangofua tohi mei he Pangike Pule.
- (2) Ko ha taha laiseni 'oku ne maumau'i 'a e kupusi'i (1) 'oku ne fakahoko 'a e hia.

27 Fakangatangata 'o e pisinisi

- (1) Tuku kehe ka tomu'a fakangofua tohi 'e he Pangike Pule, kuo pau 'e 'ikai ha taha laiseni te ne fakahoko ha ngaue fakapisinisi 'o kehe ange mei he ngaue fakapisinisi 'a ia kuo laiseni ki ai 'i he Lao ni.
- (2) 'O 'ikai uesia 'a e fakalukufua 'o e kupusi'i (1), kuo pau ki ha taha laiseni ke ne fakahoko pe ha pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli 'a ia kuo laiseni ia ki ai 'i he Lao ni.
- (3) Ko ha taha laiseni 'oku ne maumau'i 'a e kupusi'i (1) pe (2) 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 pe ki he ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e tolu pe fakatou'osi.

28 Pulusi 'o e lisi 'o e kau ma'u laiseni

- (1) Kuo pau ki he Pangike Pule ke pulusi 'i he Kasete mo e uepisaiti ha lisi 'o e kau ma'u laiseni.
- (2) Kapau 'oku 'i ai ha fakatonutonu ki he lisi 'o e kau ma'u laiseni 'i he kupusi'i (1), kuo pau ki he Pangike Pule ke fakahoko ke pulusi 'i he Kasete mo e uepisaiti ha fanongonongo 'o ia.
- (3) 'O 'ikai uesia 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ki he Pangike Pule ke pulusi ha lisi 'o e kau ma'u laiseni pe ko ha ngaahi fakatonutonu ki he lisi 'i ha fotunga pe founa 'oku pehe 'e he Pangike Pule 'oku taau.

KONGA V – MAUMAU LAO MO E NGAahi TAUTEA

29 Ngaahi tautea

- (1) Kapau 'oku maumau'i 'e ha taha ha tu'utu'uni 'i he Lao ni, pe maumau'i ha ngaahi tu'utu'uni (rule), ngaahi tu'utu'uni (directive), fanongonongo, ngaahi tu'utu'uni (direction) pe fekau kuo 'oatu 'i hono ngaue'aki 'o e ngaahi mafai 'i he Lao ni, pe maumau'i ha makatu'unga 'a ia 'oku fakatatau ki ha fakangofua kuo foaki 'e he Pangike Pule, 'oku ne fakahoko 'a e hia pea kuo pau ke ala mo'ua 'i ha'ane halaia –
 - (a) kapau ko e taha taautaha, ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$10,000 (pe, kapau ko e faihia 'oku hokohoko atu, ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$1,000 ki he 'aho kotoa lolotonga 'oku hokohoko atu ai 'a e faihia) pe ki he ngaue popula ki ha vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e tolu, pe fakatou'osi; pea
 - (b) kapau ko e sino fakakautaha, ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$200,000 pe, kapau ko e faihia 'oku hokohoko atu, ki ha mo'ua pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$2,000 ki he 'aho kotoa lolotonga 'oku hokohoko atu ai 'a e faihia.
- (2) 'E ngofua, ki ha Fakamaau'anga 'oku ne fakamaau'i ha maumau lao 'i he kupusi'i (1), kapau 'oku ne fakakaukau 'oku taau 'o tanaki atu ki ha tautea 'e ngofua ke hilifaki ki ha maumau lao ke tu'utu'uni ke fa'ao ki he Pangike Pule ha pa'anga, malu'i pe ha pa'anga pe koloa kehe 'o fekau'aki mo e maumau lao kuo hoko pea ke toe tu'utu'uni kuo pau ke fakafoki mai ki Tonga 'a e koula pe ngaahi koloa fetongi pa'anga muli, kapau 'oku 'i ai, 'a e ni'ihii 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi maumau lao pe ko ha konga 'o ia, pe ke tauhi 'i tu'apule'anga 'o fakatatau mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku fakahoko fekau'aki mo ia.
- (3) Koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e kupusi'i (2), "koloa" 'oku kau ki ai 'a e –
 - (a) ngaahi fakahu pa'anga 'i ha pangike, kapau 'oku liliu 'a e koloa ko ia ki he ngaahi fakahu pa'anga ko ia;
 - (b) pa'anga Tonga, kapau 'oku liliu 'a e koloa ko ia ki he pa'anga ko ia; mo e
 - (c) koloa kehe kuo ma'u koe'uhi ko e liliu 'o e koloa ko ia.

KONGA VI – FAKAHOKO

30 Mafai ke kumi mo puke

- (1) 'E ngofua ki he Pangike Pule 'i he fanongonongo, ke fakamafai ha 'ofisa ke fakatotolo'i ha maumau lao kuo lave ki ai 'i he kupu 13.

- (2) Kuo pau ki he kau 'ofisa 'oku lave ki ai 'a e kupu-si'i (1) ke ngaue'aki 'a e ngaahi mafai tatau 'a ia kuo foaki ki he kau 'ofisa kasitomu mo e kau ma'u mafai tukuahu 'i he'enua taki taha Lao pea kuo pau ke ngaue'aki 'a e ngaahi mafai ko ia, 'o fakatatau ki he ngaahi fakangatangata ko ia kuo fokotu'u 'i he taki taha Lao ko ia.

KONGA VII – ME'A KEHE

31 Lau fekau'aki mo e ngaahi tohi ngaue 'i he ngaahi me'a pau

Kapau ko ha tohi ngaue –

- (a) 'oku fa'u pe 'oatu 'e ha taha pe kuo puke mei hono ma'u pe tauhi 'e ha taha, koe ha pe 'e hoko, 'i he Lao ni pe 'i ha Lao kehe; pe
- (b) kuo ma'u mei ha feitu'u 'i tu'apule'anga (kuo fakamo'oni'i totonu 'e ha ma'u mafai pe taha 'i he founa ko ia 'a ia 'e ngofua ke tu'utu'uni) 'i hono fakahoko 'o e fakatotolo 'o ha maumau lao 'i he Lao ni 'oku tukuaki'i na'e fakahoko 'e ha taha, pea 'oku fakahu atu 'a e tohi ngaue ko ia 'i ha hopo 'i he Lao ni ko e fakamo'oni tukuaki'i 'o ia, pe tukuaki'i 'o ia mo ha taha kehe 'a ia 'oku hopo'i fakataha mo ia, kuo pau ki he Fakamaau'anga, 'o hange ko 'ene hoko, –
- (i) ke lau, tukukehe ka fakamo'oni'i 'oku kehe, ko e fakamo'oni hingoa mo e konga kotoa 'o e tohi ngaue ko ia 'a ia 'oku pehe 'oku 'i he tohinima 'o ha taha pau pe 'a ia 'e ngofua ke pehe fakapotopoto 'e he fakamaau'anga na'e fakamo'oni hingoa ki ai ha, pe 'oku 'i he tohinima 'o ha, taha pau, 'oku 'i he'ene tohinima, pea kapau ko ha tohi ngaue kuo fakamo'oni pe fakamo'oni'i, na'e fakamo'oni pe fakamo'oni'i 'e he taha 'a ia 'oku pehe na'a ne fakamo'oni pe fakamo'oni'i;
- (ii) ke fakahu atu 'a e tohi ngaue ko ha fakamo'oni neongo 'oku 'ikai sitapa'i, kapau ko e tohi ngaue ko ia 'oku tali ke ngaue'aki ko ha fakamo'oni; pea
- (iii) kapau ko ha me'a 'i he palakalafi (a), ke toe pehe, tukukehe ka fakamo'oni'i 'oku kehe, 'a e mo'oni 'o e kakano 'o e tohi ngaue ko ia.

32 Mafai ke fa'u 'a e ngaahi tu'utu'uni

- (1) 'E ngofua ki he Pangike Pule, 'i he fanongonongo, ke fa'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni.
- (2) 'O 'ikai uesia 'a e fakalukufua 'o e kupusi'i (1), 'e ngofua ki he ngaahi tu'utu'uni ko ia ke tu'utu'uni ki ha me'a kehe 'a ia 'e fiema'u ke, pe 'e ngofua ke, tu'utu'uni.
- (3) 'O 'ikai uesia 'a e fakalukufua 'o e kupu ni, 'e ngofua ke tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia ki he –

- (a) ngaahi kalasi 'oku tali 'o e ngaahi 'akauni fehu'aki fakapa'anga, ko e ngaahi ngata'anga 'o e tali 'o e fetongi pa'anga muli ki he ngaahi fehu'aki ko ia, mo e tapui, fakangatangata pe pule'i 'o e ngaahi 'akauni fehu'aki fakapa'anga pau 'i he kupu 6;
- (b) founga mo e foomu 'a ia 'e 'oatu ai 'a e fakapapau 'i he kupu 7(1);
- (c) vaha'ataimi ke fakahoko ai mo e founga 'o e fakafoki 'o e fetongi pa'anga muli mo e koula 'i he kupu 8;
- (d) ngata'anga 'a ia 'e ala tauhi ai 'e ha taha ha koula pe fetongi pa'anga muli 'i he kupu 9(a);
- (e) kalasi 'o e ni'ihii mo e ngata'anga 'e ala tauhi mo ngaue'aki 'a e 'akauni fetongi pa'anga muli 'i he kupu 9(b);
- (f) ngata'anga 'a ia 'e ala ma'u mai ai ha fetongi pa'anga muli mo e koula 'a ia 'e ngofua ke tauhi 'i he kupu 9(c); pea
- (g) mo ha me'a kehe 'a ia 'oku fiema'u ke, pe 'e ngofua ke tu'utu'uni.

33 Fakapekia mo e fakahaofi

- (1) 'Oku fakapekia heni 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli.
- (2) 'Oku fakapekia heni 'a e Ngaahi Tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli.
- (3) Neongo 'a e fakapekia ko ia, ko ha me'a kuo hoko pe ko ha me'a kuo fakahoko pe pehe na'e fakahoko pe hoko kau ai ha tu'utu'uni, fanongonongo (notification), sivi, fekau pe fanongonongo (notice) kuo fakahoko pe foaki pe ko ha fokotu'u, fakapapau'i pe fakapapau kuo fakahoko pe ko ha laiseni, fakangofua, fakamafai, pe faka'ataa kuo foaki pe ko ha tohi ngaue pe me'angaue kuo ngaue'aki pe ko ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'i he Lao kuo fakapekia, ke lau kuo hoko pe fakahoko 'i he ngaahi tu'utu'uni tatau 'o e Lao ni.

Na'e tali 'i he Fale Alea 'i he 'aho ni 'o 2018.

FAKAMATALA FAKAMAHINO

(‘Oku ‘ikai hoko ‘a e ngaahi fakamatala ni ko ha konga ‘o e Lao Fakaangaanga ni pea ‘oku taumu’a pe ke fakamatala’i ‘a hono ngaue’aki mo hono taumu’a)

KONGA I

1. **Kupu 2** – ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu ni ki he ngaahi ‘uhinga’i lea ‘o e ngaahi lea ‘e ni’ihi ‘oku ngaue’aki ‘i he Lao Fakaangaanga ke fakama’ala’ala pea fakapapau’i ‘oku a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e Lao Fakaangaanga ni.
2. **Kupu 3** – Kuo pau ki he Pangike Pule ke ne tokangaekina ‘a hono pule’i ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e Lao.

KONGA II

3. **Kupu 4** – ‘Oku talanoa ‘a e kupu ni ki he ngaahi ngaue ‘i he koula, fetongi pa’anga muli mo e ngaahi malu’i mei muli mo e ngaahi totongi ki he mo e pa’anga ma’u mei ha taha ‘i tu’apule’anga ‘a ia ‘oku fiema’u ‘a e fakangofua fakalukufua pe mavahe ‘a e Pangike Pule.
4. **Kupu 5** – ‘Oku ne ta’ofi ha taha ‘oku nofo ‘i Tonga ni mei hono ma’u mai, tauhi, ‘o’ona, ma’u pe tuku atu ‘o ha fetongi pa’anga muli, malu’i mei muli pe koloa ‘ikai fe’ave’aki ‘oku ‘i tu’apule’anga tukukehe ‘o ka tu’utu’uni fakamahino pau ‘i he Lao.
5. **Kupu 6** – ‘Oku fakangofua ‘e he Lao fakaangaanga ha taha ke fakatau atu pe fakatau mai tau’ataina ‘a e fetongi pa’anga muli tukukehe ‘a e ngaahi me’a ‘e ni’ihi ‘a ia kuo tu’utu’uni ‘a e ngaahi fakangatangata ‘oku ‘i he Pangike Pule ‘a e mafai ke pule’i ‘a e ngaahi fehu’aki fetongi pa’anga muli.
6. ‘E ngofua ki he Pangike Pule ke tapui, fakangatangata pe pule’i ‘a e ngaahi fehu’aki pe ‘oatu ‘o ha malu’i mei muli ‘e ha, ‘oku nau no mai pe no atu pe fakahu pa’anga ‘i he fetongi pa’anga muli pea ‘i he vaha’a ‘o e taha nofo ‘i Tonga pe nofo ‘i tu’apule’anga.
7. ‘Oku pou pou’i heni ‘a e taumu’a ‘o e Lao fakaangaanga ke pule’i lelei ange ‘a e ngaahi pa’anga mohe muli ‘a e fonua.
8. **Kupu 7** – ‘Oku tu’utu’uni ‘i he kupu ni ‘a e taha hu atu kotoa ‘o e ngaahi koloa ke fakaha ‘a e ngaahi fakaikiiki ‘o e ngaahi koloa ‘a ia ‘oku fakahu atu ki he Pangike Pule pe ki ha ma’u mafai kehe pehe, pea mo ha fakamatala kehe foki ‘e ala tu’utu’uni ‘e he Pangike Pule koe’uhi ko e taumu’a ‘o hono fakapapau’i ‘a e ma’u mai ‘a e pa’anga mei he hu atu ‘e he taha hu atu.
9. **Kupu 8 mo e 9** – ‘Oku hilifaki ‘e he ongo kupu ni ‘a e fatongia ki he ni’ihi nofo ‘i Tonga ‘oku ‘i ai ha’anau fetongi pa’anga muli kuo taimi ke totongi pe tatanaki ma’a ‘enau lelei ke ma’u ia pea fakafoki mai ki Tonga ni ‘i loto ‘i ha vaha’ataimi pau mo e founga kuo fakamahino pau ‘e he Pangike Pule. ‘Oku ne pou pou’i ‘a e taumu’a ‘o

e Lao Fakaangaanga ke ma'u 'a e kotoa 'o e fetongi pa'anga muli kuo taimi ke totongi ki Tonga.

KONGA III

10. **Kupu 10 ki he 12** – 'Oku tu'utu'uni 'a e ngaahi kupu ko eni ki he ngaahi fatongia mo e ngaahi mo'ua 'o e ni'ihiki kuo fakamafai ke ngaue 'i he fetongi pa'anga muli pe malu'i mei muli. 'Oku fakamahino pau foki mo e ngaahi ngaue kuo fakangofua ke fakahoko 'e ha taha kuo fakamafai. 'Oku 'i ai foki ha tu'utu'uni 'oku ne 'oatu 'a e mafai ki he Pangike Pule ke sivi 'a e taha kuo fakamafai pea hilifaki 'a e ngaahi tautea fakangaue ki he 'ikai faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao Fakaangaanga, 'a ia 'oku ne fakamalohia 'a e ngaahi mafai 'o e Pangike Pule ke fakahoko 'a e faipau 'a e ni'ihiki kuo fakamafai.

KONGA IV

11. **Kupu 13 – 28** – 'Oku tu'utu'uni heni 'a e ngaahi fiema'u ki he laiseni ke fakakakato kae lava ke fakahoko 'a e pisinisi 'o e ngaahi ngaue fetongi pa'anga muli kau ki ai 'a e ngaahi makatu'unga mo e founa ki hono to'o 'o e laiseni. 'E lava foki ha taha kuo fakamafai ke fokotu'u ke fakafoki 'ene laiseni. Ko e ngaahi felotoi, fehu'aki pe fokotu'utu'u kuo fakahoko 'e he pisinisi fetongi pa'anga muli 'e 'ikai ke uesia 'e he to'o pe fakafoki 'o e laiseni.

KONGA V

12. **Kupu 29** – 'Oku tu'utu'uni 'i he kupu ni 'a e ngaahi tautea 'e ala ngaue'aki, 'i ha halaia, 'o tatau ki he ni'ihiki taautaha mo e ngaahi sino fakakautaha, ki ha fa'ahinga maumau lao 'i he Lao Fakaangaanga ni.
13. **Kupu 30** – 'E ngofua ke fakamafai 'e he Pangike Pule 'a e kau 'ofisa ke fakatotolo'i ha maumau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ke laiseni koe'uhi ke fakahoko 'a e pisinisi fetongi pa'anga muli.
14. **Kupu 31** – 'Oku talanoa 'a e tu'utu'uni ni fekau'aki mo e ngaahi tohi ngaue 'oku tali ke ngaue'aki ko e fakamo'oni 'i he fakamaau'anga 'o e lao.
15. **Kupu 32** – 'E ngofua ki he Pangike Pule ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao Fakaangaanga.
16. **Kupu 33** – 'Oku tu'utu'uni 'a e kupu ni ki he fakapekia mo e fakahaofi.

Hon. Poasi Tei
Minisita Pa'anga Le'ole'o